

УДК 364.012

Ю. А. Урсакій, асп.

Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ

Еволюція феномену бідності у країнах пострадянського простору

В роботі розглядається еволюція категорії бідності, її становлення від найдавніших часів до сьогодення. Вивчаються підходи до визначення поняття «бідність», проводиться аналіз структуризації та класифікації даного феномену. Досліджується становлення бідності у країнах пострадянського простору та її вплив на суспільство.

бідність, абсолютна бідність, відносна бідність, синхронна бідність, діахронна бідність, паразитична бідність, пасивна бідність, активна бідність, чинники бідності

Постановка проблеми. На протязі багатьох років феномен бідності залишається однією з найактуальніших і разом з тим маловивчених проблем. Бідність - це явище, яке в значній мірі відображає рівень життя населення країни. Тому, доцільним розглянути наукові погляди на проблему бідності і розкрити основні її критерії, чинники і причини загострення.

Розвиток наукового підходу до вивчення бідності починається з того моменту, коли на зміну традиційному суспільству прийшло індустріальне, а велика кількість людей залишилась без засобів існування. З того часу відбувається зміна установок по відношенню до бідних, - і бідності взагалі в масовій свідомості, виділення проблеми в особливу сферу пізнання і пошук наукових методів її дослідження та рішення. Оскільки, до цього, мислителі-науковці доіндустріального періоду вважали її прийнятною формою існування.

Аналіз останніх досліджень. На даний час, проблема бідності є однією з основних для всього суспільства, тому її вирішенням займаються багато вчених та науковців. І.А. Голосенко аналізує зубожіння як соціальну проблему у країнах колишнього Радянського Союзу. Балабанова Є.С. досліджує соціально-економічну залежність населення та соціальний паразитизм. Ф. Бородкіна та С. Воронкова вивчають ринок праці та соціальну політику Центральної та Східної Європи.

Постановка завдання. Основним завданнями даного дослідження є розгляд еволюції категорії «бідність» та становлення її у країнах пострадянського простору; аналіз класифікації та впливу різних форм бідності в РФ, Україні та Білорусі.

Основний виклад матеріалу. Винесена за рамки капіталістичного суспільства, бідність вважалася ганебним явищем і соціальним злом, яке має бути здолане (філантропічні ідеї), або виправдано як неминуче (соціал-дарвіністські концепції). З середини ХХ століття, коли виявилися марними спроби здолати бідність економічними і політичними методами, було визнано, що бідність – це системне, багатовимірне явище, постійно змінна величина.

Дослідження другої половини ХХ століття характеризується спрямованістю на встановлення об'єктивної межі бідності і пошук шляхів її подолання. У розробках західних дослідників, таких як А. Сіна, М. Оршанські, пильна увага починає приділятися проблемі соціальної ізоляції.

У пострадянських країнах перші основні роботи по вивченню проблеми бідності з'явилися в кінці ХХ століття. Дуже гостро піднімалася проблема важкого положення суспільства, зубожіння і нерівноправ'я у вироборі роботи між робітниками та простими

селянами в працях М.Туган-Барановського, К.А. Пажітного і ін. У радянській науковій літературі не існувало поняття «бідність» оскільки не признавалася сама можливість її існування, тому всі дослідження носили закритий характер. У практичній та науковій літературі використовувалося поняття «малозабезпеченість». Критерієм малозабезпеченості вважався встановлений державою в абсолютному розмірі рівень середнього доходу на душу населення. Тоді, як в західній соціології проблема бідності була однією з широко досліджуваних тематик.

З початку 90-х років бідність в країнах колишнього Радянського союзу стала темою досліджень в соціальній сфері. Причиною цьому виявилися дві обставини. Перша, суб'єктивна, полягає в тому, що до цього часу було остаточно знято ідеологічне табу із забороненої колись теми бідності радянського населення. Об'єктивна обставина пов'язана з тим, що початок соціально-економічних реформ спричинив знецінення заощаджень населення, зростання безробіття, появу і розвиток феномену заборгованості по заробітній платі і соціальним виплатам, різку соціально-економічну диференціацію регіонів, тощо. І хоча рівень українського, російського та білоруського населення за світовими стандартами і на попередніх етапах соціально-економічного розвитку був досить скромний, різке розширення масштабів бідності на початку 90-х років стало досконало очевидним.

Багато пострадянських вчених з початку 90-х років вивчають проблему бідності. Про що свідчать роботи Ф. Бородкіна, С. Воронкова, Л. Гордона, С.Н. Бикова, В.П. Любіна, І.А. Голосенко, С. Д.-Н. Дагбаєва, Є.С. Балабанової, М. Попової, Н. Рімашевської, та ін.

Так, Н.М. Рімашевська у своїй роботі «Бідність: альтернативні підходи до визначення і вимірювання» розробляє новий методологічний підхід до диверсифікації проблеми бідності, заснованого на оцінці депривацій у вжитку різних соціально-демографічних груп населення. Цей метод вперше отримав реалізацію в специфічних пострадянських умовах [2].

У світовій ж науці і практиці склалися три концепції визначення і виміру бідності як соціально-економічного явища.

Перша заснована на розумінні бідності як абсолютній категорії. Прибічники цієї точки зору прагнуть ідентифікувати ту частину суспільства, представники якої не в змозі забезпечити себе сумою благ, абсолютно необхідних для підтримки життя. Іншими словами, рівень бідності визначається незмінним об'ємом благ, що забезпечують задоволення мінімальних стандартів існування, вимірюваних шляхом оцінки основних фізіологічних потреб людей різної статі, віку і характеру життєдіяльності, в сенсі тягаря і інтенсивності праці. Такий підхід типовий для бідних країн, що розвиваються. Мінімальні потреби людини в життєвонеобхідних речовинах вважаються в основному однаковими у всіх країнах і вимагають лише незначних поправок на кліматичні або природні умови. І в цьому плані, поняття абсолютної бідності претендує на об'єктивність.

Друга концепція отримала розвиток в післявоєнний період. Вона розглядає бідність як відносну категорію і зараховує до бідних ті сім'ї, чий доходи істотно відстають від середнього досягнутого в суспільстві стандарту добробуту, але не дозволяють досягти рівня і способу життя, притаманних даному суспільству. Прибічники цієї концепції вважають, що бідність не можна зрозуміти, розглядаючи бідних ізольовано від заможних. Суспільство інтерпретується ними як єдність соціальних шарів з різним рівнем життя, а визначення бідності зводиться до відношення нижчих шарів до вищих. Деякі з сімей не бідні в абсолютному значенні і сповна здатні вижити фізично, але, проте, не можуть дозволити собі багато із задовольень (розваги, поїздки і ін.), які мають сім'ї їх високодоходних груп.

Виділення бідності – абсолютної і відносної – важливо не лише в чисто науковому плані як категорії. Ці форми бідності мають неоднакову перспективу і для їх

подолання необхідно використовувати різні методи в практиці соціального управління. Абсолютна бідність, як правило, долається шляхом підвищення доходів до її порогового значення. Що ж до відносної бідності, то тут більше значення має створення механізмів, що запобігають надмірній нерівності. Відповідно, ідеальна мета боротьби з абсолютною бідністю – її абсолютне подолання, так як в здоровому суспільстві не повинно бути людей з доходами нижче за прожитковий мінімум. В процесі усунення відносної бідності повинно вирішуватися завдання оптимізації нерівності між членами суспільства. [1].

Природа відносної бідності робить її кордони і внутрішню структуру особливо багатосторонньою, рухливою та мінливою. Критерії і цифри, що характеризують відносну бідність, відрізняються більшою умовністю і приблизністю, ніж у випадках визначення абсолютної бідності. І якщо абсолютну бідність можна викоринити за умови створення досить потужної економічної бази в тій або іншій країні, то при відносному вимірі бідності вона буде завжди присутня в суспільстві, там де має місце диференціація і економічна нерівність.

В процесі аналізу проблем низького рівня життя виокремлюють синхронну (співвідношення з іншими соціальними групами) і діахронну бідність (тобто збідніння, що співвідноситься власним життям, яке пам'ятає (і відчуває як норму) сама людина). Варто розмежувати діахронну відносну бідність, оскільки в сучасних умовах країн пострадянського простору вона відіграє важливу роль. Зубожіння охопило значні верстви населення. Слід зазначити, що найбільш гострі різновиди діахронної відносної бідності та найбільш глибока абсолютна бідність характерні не для одних і тих ж, а для різних соціальних груп. Абсолютно бідніше за всіх сьогодні ті, хто були бідними раніше, а відносно збідніли інші особи, що належали раніше до груп із середнім і середньовисоким прибутком. Відповідно по відношенню до них, необхідні інші заходи соціальної політики, засновані на суб'єктивному методі вивчення життєвого рівня і визначення кордону бідності. Цей метод був розроблений голландськими і бельгійськими ученими. Основу його складає думка, згідно з якою суб'єктивні оцінки матеріального положення точніше відображають дійсний стан речей, ніж інформація про доходи. При цьому слід зауважити, що дослідження громадської думки які проводяться в різних країнах, показують, що чим вище рівень доходу, тим вище вимога до розмірів прожиткового мінімуму [3].

Структуризація та класифікація бідності є різноманітною: Н.М. Рімашевська виділяє стійку і плаваючу форми бідності. Перша пов'язана з тим, що бідність, як правило, породжує бідність. Низький рівень матеріальної забезпеченості веде до погіршення здоров'я, декваліфікації, депрофесіоналізму, і як наслідок деградації суспільства. Бідні батьки відтворюють потенційно бідних дітей, що визначається вже їх здоров'ям, освітою, суспільним станом. Друга форма, зустрічається рідше. Вона пов'язана з тим, що бідні, намагаються, вистрибнути із замкнутого кола адаптуватись до нових умов, відстоюють право на краще життя. Для такого стрибка потрібні не лише суб'єктивні, але і об'єктивні умови, що створюються суспільством [2].

Європейські дослідники розглядають структуру бідності у двох вимірах. З одного боку, вони виділяли в ній абсолютну і відносну бідність, з іншою, дослідники аналізують матеріальну або «стару» форму бідності; та символічну або «нову». Разом з тим, стверджували, що між ними є зв'язок. Слід погодитися із думкою європейських авторів, що сьогодні бідність не існує в єдиній формі. Мова йде про її різноманіття, і усередині кожної з форм вона диференціюється. Проте жоден із запропонованих підходів структури бідності не дозволяє показати роль, вплив і місце, яке займає та чи інша форма бідності в суспільстві.

У зв'язку з цим, варто запропонувати ще один підхід до визначення структури бідності. Однією з класифікацій бідності може виступати характер використання індивідом, сім'єю або соціальною групою ресурсів для власного життєзабезпечення.

Згідно цього положення слід виділити два типи життєзабезпечення людини: це використання переважно своїх ресурсів або ж розрахунок на чужі. У плані розвитку суспільства незалежне життєзабезпечення, що представляє «позитивну» форму, передбачає самореалізацію індивіда, його участь в суспільному виробництві, створенні матеріальних і духовних цінностей. Використання чужих ресурсів передбачає розвиток «негативної» форми, яка є деструктивною для особи і суспільства в цілому. Цієї класифікації життєзабезпечення дотримується Е.С. Балабанова. Такий підхід дозволяє виділити в структурі бідності три її види: «паразитичну», «пасивну», «активну». «Паразитична» бідність – це стан, при якому індивід, сім'я або група мають вкрай низькі доходи, як правило, нерегулярні. Але, головне при цьому, що основна частина цих доходів надається їм іншими людьми. Частіше - це крайня форма бідності, але коли мова йде про використання чужих ресурсів, проявляється саме «паразитична» бідність. У пострадянському суспільстві досить поширеним явищем є бродяжництво. Такий факт підтверджує необхідність виділення «паразитичної» форми бідності, оскільки це дозволяє говорити про особливу субкультуру цілої групи населення, а значить і форми її подолання [5].

«Пасивна» бідність має інший характер щодо використання ресурсів. В цьому випадку річ йде про споживання невеликої кількості власних ресурсів для життєзабезпечення. Обмеження ресурсів пов'язане з об'єктивно заданими умовами існування: інвалідність мешкання на території, що відноситься до економічно депресивних районів, або території, що перенесла природні, техногенні і соціальні катаклізми.

Третя форма - «активна», яка базується на використанні в основному, власних ресурсів. Для цієї групи населення характерна сукупність дій, що дозволяють розширити кількість обмежених ресурсів. В даному випадку, існує можливість подолати стан бідності. Індивіди та сім'ї такого типу, незважаючи на обмежені ресурси, прагнуть до підвищення свого добробуту, рівня та якості життя. Очевидно, запропонований підхід до визначення структури бідності може більш продуктивно вирішувати проблеми подолання низького рівня життя. В цьому випадку враховується не лише природа бідності, але і тип зв'язків бідних із суспільством, що виникають в різних групах. У всіх випадках бідність - це стан, який веде до ускладнення, а інколи і розриву соціальних зв'язків. Регулювання соціальних зв'язків дозволить здолати бідність. Саме в разі відновлення або побудови нових соціальних зв'язків з врахуванням типу розвитку або трансформації суспільства, виникає можливість формування необхідної кількості ресурсів – наприклад, дохід – для подолання бідності. Якщо дати можливість індивідам та групам людей підвищити свій дохід, то бідність можливо буде подолана.

Необхідно відзначити, що характеризувати бідність тільки, як соціально-економічне явище недостатньо. Бідність ще й політичне поняття, оскільки характеризується і модифікується в кожній конкретній країні в ході політичної боротьби і є дискусійним за своєю природою. Це поняття, роль якого не просто відобразити положення справ в суспільстві, воно є рушійною силою щодо викорінювання самого явища. Політичний чинник у визначенні бідності не можна ігнорувати, тому фахівці відводять йому важливу роль, вважаючи, що офіційний кордон бідності відображає не стільки першочергові потреби бідних верств населення, а скільки можливості держави по їх фінансуванню. Це ускладнює можливість встановити дійсний соціальний сенс базових оцінок бідності та обчислення ученими масштабів і порогів бідності. Академічні оцінки бідності не повинні підлягати впливу політичних чинників, лише в цьому випадку можна досягти об'єктивної оцінки вирішення даної проблеми. Розглянемо основні чинники і причини загострення бідності. Аналіз чинників, які сприяють наростанню бідності, процес досить складний. Вони криються у всіх сферах суспільного відтворення (виробництво, розподіл, обмін і

споживання) з одного боку, а з іншого - вони можуть бути породжені соціально-психологічною суттю самої людини [4].

В період глибоких соціально-економічних змін, в першу чергу необхідні адаптаційні механізми, які б пом'якшували соціальні труднощі населення, зміцнення соціальних гарантій. На жаль, відсутність таких механізмів у становленні ринкових перетворень забезпечувалась високою соціальною ціною, та призвела до масового збідніння населення.

Аналіз соціально-економічної ситуації в Росії, Україні та Білорусі в перехідний період дозволяє узагальнити основні чинники бідності, що породжені на макрорівні: відсутність чіткої програми економічного реформування без врахування соціальної сфери призвела до розладу економіки з одного боку, а з іншої – величезний бюджетний дефіцит спричинив інфляційні процеси. Все це породило безробіття, зниження життєвого рівня при малоефективних програмах захисту населення і як наслідок – зубожіння населення. Тому, несприятливі соціально-економічні умови в країнах пострадянського послугували істотним чинником, що сприяв процесу наростання бідності, яка в свою чергу стала масовим соціальним явищем в житті суспільства.

Бідність сьогодні не лише результат зовнішніх умов і обставин, але наслідок ментальної інертності і внутрішньої неготовності до інших умов життєдіяльності. Адаптація населення до умов економічних реформ – важливий чинник, який необхідно враховувати при аналізі проблем бідності. Соціально-психологічна адаптація – складний процес, що включає освоєння людьми нових соціальних ролей, формування мотиваційних установок, адекватне сприйняття самих себе, свого місця в світі. Від того, наскільки швидко і безболісно населенню вдасться адаптуватися до нових умов, залежить не лише власне благополуччя індивіда, але й успіх реформ, що проводяться.

Однією з причин бідності, характерної для колишніх радянських країн, стала ідеологія аскетизму, що пропагувалася багато років, відмова від життєвих благ в ім'я світлого майбутнього. З цим пов'язано і прагнення до зрівнялівки – невід'ємної частини суспільної психології (навіть на рівні підсвідомості) - стримуючий вплив на бажання використовувати можливості для поліпшення добробуту.

Необхідно зауважити, в умовах ринкової економіки добробут людей в більшій мірі залежить від їх власних зусиль, ніж при адміністративно-командній системі. Держава менше впливає на життя своїх громадян, тоді як раніше вона, опікала їх, виконуючи патерналістські функції.

На існування бідності впливає погане здоров'я, інвалідність, що обмежує доступ до ряду високооплачуваних професій. З іншого боку погане здоров'я може бути результатом того, що людина народилася в бідності, отримувала неповноцінне харчування, неякісне медичне обслуговування. Низький рівень освіти також обмежує вибір професії. Ця ж причина може привести до того, що в розряд бідних потрапляють представники раніше благополучних груп населення. Оскільки зміни в економічному суспільстві можуть висувати вимоги більш високого рівня освіти від працівників. Також, бідність проявляється як наслідок особистих невірних-прийнятих рішень в юності: прогули в школі, пристрасть до алкоголю, наркотиків, раннє одруження. Причиною бідності може бути і склад особи, характер – відсутність сили волі, боязкість, пасивність, лінь, схильність до бродяжництва, тощо [6].

Якщо досліджувати поведінку дітей з малозабезпечених сімей, то виявляється, що у більшості з них є невпевненість в собі у поєднанні з низькою самооцінкою, нерішучість, мотивація уникнення невдач (постановка «легких» цілей, які свідомо досяжні). За даними соціологічного дослідження, проведеного С. Биковою, і В. Любіним малозабезпеченим властиві невисока самооцінка, занижені потреби. Вони більшою мірою покладаються на збіг обставин, успіх, ніж на власні зусилля здійснювати контроль за тим, як складається їх життя. Парадокс полягає в тому, що число тих, що відзначають погіршення життя зростає, а число тих, хто бажає додатково

працювати зменшується. Багато людей нічого не роблять для того, щоб поліпшити своє життя, і чим бідніша людина, тим вона пасивніша. Така ситуація характерна не лише для країн пострадянського простору.

Тому, систематизуючи чинники бідності, пов'язані із самою особою, незалежно від соціально-економічних умов, можна об'єднати їх в три основні групи: походження, особисті досягнення, удачливість.

Висновок з даного дослідження. Таким чином, бідність за своєю природою – це складне соціально-економічне явище. Проблема бідності в тому або іншому вигляді властива практично всім країнам світу, і в цьому сенсі вона універсальна, але по своїх сутнісних проявах – якісно різнорідна. Однозначного, науково-обгрунтованого визначення бідності, загальноприйнятого для всіх країн і народів немає. Звідси – широкий спектр запропонованих підходів. Бідність як соціологічне поняття виражає не лише недостатність економічних ресурсів для забезпечення певного стандарту життєдіяльності, але й особливий стиль життя, що передаються з покоління.

Список літератури

1. Бородкіна Ф, Воронкова С. Ринок праці і соціальна політика в Центральній та Східній Європі / Ф. Бородкіна, С. Воронкова. – М. : 2000. – 11 с.
2. Римащевська Н.М. Соціальні дослідження економічних трансформацій в пострадянських країнах / Римащевська Н.М. Соціологічні дослідження. – 1999. №6. - С.56
3. Биков С.Н., Любін В.П. Бідність по-російськи і по-італійськи / Биков С.Н., Любін В.П. Соціологічні дослідження. – 1997. №2. – С. 133.
4. Голосенко І.А, Зубожіння як соціальна проблема / Голосенко І.А Соціологічні дослідження. – 2003. №7-8. – С.65.
5. Балабанова Є.С. Соціально-економічна залежність та соціальний паразитизм: стратегія негативної адаптації / Балабанова Є.С. Соціальні дослідження. – 2005. №7. – С. 46
6. Дагбаєва С. Д.-Н. Психологічні аспекти подолання проблем бідності / Дагбаєва С. Д.-Н. Проблеми історії і культури кочуючих цивілізацій, М. : БНЦ СО РАН, 2002. – 73 с.

Ю. Урсакий

Эволюция феномена бедности в странах постсоветского пространства

В работе рассматривается эволюция категории бедности, ее становления, от самых давних времен до настоящего. Изучаются подходы к определению понятия «бедность», проводится анализ структуризации и классификации данного феномена. Исследуется влияние и становление бедности в странах постсоветского пространства.

J. Ursakijj

An evolution of the phenomenon of poverty in the countries of post soviet space

The evolution of category of poverty and its becoming from the oldest times to nowadays is in the article examined. We study also the approaches to definition of concept of «poverty». The analysis of structuring and classifications of this phenomenon are conducted. Influence and becoming of poverty in the countries of post soviet space are explored.

Одержано 04.04.11